

УДК 332.2:338.431.2

Яровий В. Д.

Інститут економіки та прогнозування
Національної академії наук України

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АДАПТАЦІЙНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ АГРАРНОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ СІЛЬСЬКИХ ДОМОГОСПОДАРСТВ

Досліджено теоретичні і практичні питання адаптаційної ефективності аграрного землекористування сільських домогосподарств. Установлено, що адаптаційний потенціал дрібних землевласників, їхня здатність протидіяти економічним, соціальним викликам мінливого зовнішнього середовища в значній мірі характеризується рівнем їхнього добробуту, доходів. Розглянуто розподіл дрібних землевласників за рівнем добробуту залежно від характеру використання ними земель сільськогосподарського призначення та рівня соціального капіталу. Доведено, що товарне аграрне землекористування є істотнішим чинником покращання добробуту сільських домогосподарств, ніж просто здача ними землі в оренду корпоративним структурам. Виявлено, що сільські домогосподарства з вищим рівнем соціального капіталу, більшою залученістю в соціальні мережі, як правило, мають вищі доходи та рівень добробуту в цілому.

Ключові слова: адаптаційна ефективність землекористування, аграрне землекористування, сільські домогосподарства, дрібні землевласники, добробут сільських домогосподарств.

Постановка проблеми. Унаслідок поляризації виробничої структури сільського господарства в Україні сформувалась дуальна система аграрного землекористування, представлена корпоративним та індивідуальним секторами [1]. Корпоративні підприємства різних організаційно-правових форм функціонують на базі орендованих сільськогосподарських угідь приватної власності, рідше – державної чи муніципальної. Індивідуальний сектор представлений дрібними фермерськими господарствами сімейного типу та домогосподарствами, члени яких не здають власну землю в оренду, а обробляють самостійно.

Як і у випадку оренди корпоративними структурами, так і самостійного виробництва домогосподарствами сільськогосподарської продукції на власних ділянках, земельні ресурси не стали суттєвим чинником підвищення добробуту дрібних приватних власників. Орендодавці отримують порівняно невисоку орендну плату, а якщо власники самостійно обробляють свою землю, то в основному самі ж і споживають вироблену продукцію, не отримуючи доходів від можливої реалізації. Лише приблизно десята частина площі земельних ділянок, що перебувають у власності домогосподарств, використовується ними для виробництва продукції як для власного споживання, так і на продаж. Тобто фінансової віддачі більшості власників у випадку самостійного обробітку землі практично не отримують.

Відсутність належної реалізації земельного потенціалу для зростання добробуту селян-власників – одна з найактуальніших проблем сучасного аграрного землекористування. Можливість дрібних землевласників адекватно реагувати на такі виклики визначає рівень їхнього адаптаційного потенціалу. Важливим чинником формування та реалізації адаптаційного потенціалу селян є їхній соціальний капітал, який проявляється через формування місцевих соціальних мереж, соціальну взаємодію членів сільських громад для вирішення завдань місцевого розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Чинники у забезпеченні всебічного розвитку індивідів, сільських громад, зростанні добробуту населення, посиленні його здатності до адаптації в умовах нових соціально-економічних викликів вивчалися багатьма зарубіжними і вітчизняними вченими. Розглядаючи зв'язок між соціальним капіталом (що є основою адаптаційного потенціалу) та добро-

бутом сільських домогосподарств, дослідники Інституту аграрного розвитку в перехідних економіках ім. Лейбніца, роблять висновок, що соціальний капітал у вигляді мереж сприяє соціальному та економічному добробуту [2].

Дослідники Шведського університету аграрних наук розглядають можливості посилення адаптаційної спроможності сільських громад у контексті розвитку багатофункціональних ферм, активізації сільських ініціативних груп для розбудови соціальних мереж на місцевому рівні [3].

Інша група дослідників з Великобританії за результатами аналізу сільського розвитку в шести європейських країнах також підкреслює важливість соціального капіталу для формування адаптаційного потенціалу місцевих громад. Наголошується, що саме через соціальні відносини, участь у соціальних мережах може бути мобілізований і використаний соціальний капітал, сприяючи у такий спосіб зміцненню адаптаційної здатності суспільства [4].

Окремі аспекти адаптації дрібних землекористувачів до технологічних та інноваційних викликів, зокрема, комбіновані підходи до аналізу соціальних мереж з використанням економетричних методів для оцінки впливу на можливості адаптації, розроблялись у IFPRI – Міжнародному інституті досліджень продовольчої політики [5].

Роль соціального капіталу і соціальних мереж в соціоекономічній модернізації вітчизняного аграрного сектора на базі розвитку сільських громад досліджувалась в ДУ «Інститут економіки НАН України». Автори роблять висновок, що вибудовуючи соціальні мережі й зв'язки, громади збільшують власні можливості розвитку. Вищий рівень соціального капіталу сільських громад означає кращу готовність приймати нові виклики, пов'язані з глобалізаційними та іншими процесами [6].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У більшості зарубіжних досліджень, розглядаючи зв'язок між соціальним капіталом, з одного боку, і адаптаційним потенціалом, рівнем добробуту, доходами суб'єктів – з іншого, під такими суб'єктами найчастіше розуміють сільські громади або сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства, які одночасно є власниками землі. Особливістю ж вітчизняної практики є те, що значна частина дрібних землекористувачів, сільських домогосподарств, не обробляють

землю самостійно, а здають її в оренду. Унаслідок цього соціальні мережі та зв'язки між ними мають певні особливості, наприклад, вони не базуються на професійній комунікації та спільності, як у випадку соціальних та економічних мереж дрібних фермерів в ЄС та багатьох інших розвинених країнах. Така професійна спільність і комунікація є важливими чинниками формування адаптаційного потенціалу дрібних землевласників в ЄС, але не в Україні. У вітчизняній практиці зв'язки між дрібними землевласниками, орендодавцями або особистими селянськими господарствами, якщо й існують, то найчастіше є слабо інституціалізованими. Це зумовлює свою специфіку формування (і дослідження) соціального капіталу у вигляді соціальних мереж між землевласниками та визначає рамки їхнього адаптаційного потенціалу.

Мета статті полягає у порівнянні рівня добробуту дрібних землевласників (як характеристики, що відображає їх адаптаційний потенціал) залежно від характеру використання ними земель сільськогосподарського призначення та їхнього рівня соціального капіталу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загальна характеристика землекористування сільських домогосподарств, аналіз особливостей формування та реалізації адаптаційного потенціалу селян, як землевласників та землекористувачів, були здійснені з використанням первинних даних щорічного обстеження умов життя домогосподарств (2010–2013 рр.).

Дамо коротку характеристику особливостям землекористування сільських домогосподарств. Практично всі вони (98,5%) мають у користуванні земельні ділянки, що використовуються як для виробництва сільськогосподарської продукції самими селянами або орендарями цих ділянок, так і для несільськогосподарських потреб (відпочинок, обслуговування житлових будинків та інших господарських споруд тощо). Для сільськогосподарського виробництва використовується (домогосподарствами або орендарями) 99,9% земель домогосподарств, що мають земельні ділянки. При опитуванні домогосподарства зазначають, як вони використовують наявні земельні ділянки. За площею сільськогосподарські угіддя домогосподарств залежно від характеру використання розподілені так:

- «виробництво сільськогосподарської продукції в основному для себе, не для продажу» – 13% від загальної площі земель домогосподарств, що використовується для сільськогосподарського виробництва;
- «виробництво сільськогосподарської продукції і для себе, і для продажу» – 9%;
- «виробництво сільськогосподарської продукції в основному для продажу» – 4%;
- «здані в оренду землі домогосподарств» – 74%.

У групі «виробництво сільськогосподарської продукції в основному для себе, не для продажу» домінують земельні площі 0,3–0,4 га на одне домогосподарство, «виробництво сільськогосподарської продукції і для себе, і для продажу» – ділянки 0,2–0,3 га, «виробництво сільськогосподарської продукції в основному для продажу» – 0,1–0,15 га.

Практично всі домогосподарства, що мають агроземлі, вирощують продукцію для власного споживання, але лише менше третини домогосподарств, що мають аграрні землі, вирощують продукцію на продаж (27,5%). З домогосподарств, що мають аграрні землі, в оренду її здають лише

трохи більше третини (1 235 із 3 317 або 37,2%).

Адаптаційний потенціал домогосподарств, що є землевласниками і землекористувачами, їхня здатність протидіяти економічним, соціальним викликам мінливого зовнішнього середовища в значній мірі характеризується рівнем їхнього добробуту, доходів.

Збільшення доходів селян в Україні від земельної власності можливе або через суттєве підвищення орендної плати (якщо вони здають землю в оренду), або через зростання товарності агро-виробництва сільських домогосподарств (якщо вони одночасно є землекористувачами). І у першому, і у другому випадках вищий рівень вигод від земельної власності може досягатися шляхом капіталізації соціального адаптаційного потенціалу власників через формування та функціонування соціальних та економічних мереж на рівні сільських громад.

У першому випадку одна з причин низької орендної плати полягає у відособленості дрібних орендодавців, чиї ділянки формують єдиний земельний масив. Вони одноосібно укладають угоди з орендарем, і останній фактично диктує їм умови. Непоодинокі ситуації, коли на одному полі договори оренди ділянок укладені на різний період і при завершенні терміну договору одних власників у них відсутні реальні альтернативи продовження договору з колишніми орендарями, часто на недостатньо вигідних для власників умовах, оскільки угоди оренди щодо сусідніх ділянок ще діють, а окрема невелика ділянка не є привабливою для інших потенційних орендарів. Окрім того, розмір орендної плати буде відносно низьким, якщо пропонується лише невелика ділянка, що є частиною єдиного великого поля чи земельної масиви. Можливості покращання умов оренди для орендодавців за цих обставин зумовлюються їхньою здатністю до колективної взаємодії в процесі перемовин з потенційними орендарями, формування спільної позиції та відстоювання власних інтересів.

Якщо ж домогосподарства не здаватимуть землю в оренду, можливості підвищення товарності індивідуального виробництва для зростання доходів землевласників у значній мірі пов'язані із кооперацією малих сімейних фермерських господарств, соціальною взаємодією та їх об'єднанням для оптимізації матеріально-технічного забезпечення, досягнення спільних виробничих цілей, організації первинної переробки чи виходу на ринки.

Рівень доходів вищий у групі товарних домогосподарств, які вирощують продукцію на продаж. Доходи від такої діяльності справляють сильніший вплив на загальний добробут домогосподарств, ніж просто здача землі в оренду корпоративним структурам (рис. 1). Рисунок показує розподіл домогосподарств за характером (способом) землекористування (здача землі в оренду та/або самостійне господарювання для самозабезпечення або виробництва продукції на продаж) та самооцінкою рівня доходів.

По горизонталі господарства розподілені за ринковою орієнтацією аграрного землекористування: товарні – домогосподарства, що вирощують продукцію на продаж, нетоварні – не вирощують продукцію на продаж. По вертикалі домогосподарства розподілені за самооцінкою рівня доходів і способом землекористування. За самооцінкою рівня доходів виділено наступні групи домогосподарств: *найбагатші* – з достатніми доходами, які

дозволяли робити заощадження; *забезпечені* – з достатніми доходами, без заощаджень; *незабезпечені* – домогосподарства багато у чому собі відмовляли, крім харчування; *найбідніші* – домогосподарства, що відмовляли собі навіть у харчуванні. За способом використання землі домогосподарства були поділені на такі, які не здають землю в оренду і виключно самостійно господарюють на землях сільськогосподарського призначення, що знаходяться в їхній власності, і такі, які крім самостійного виробництва продукції на власних землях сільськогосподарського призначення також *здають частину площ в оренду*.

У групі домогосподарств, що вирощували продукцію для продажу, частка домогосподарств з кращою самооцінкою власних доходів була вищою, ніж у тих, які не вирощували продукцію на продаж. Комерціалізація виробництва домогосподарством також означає зменшення площ, що здаються ним в оренду.

Досвід багатьох країн свідчить, що члени громади з вищим рівнем соціального капіталу, більшою залученістю в соціальній мережі, як правило, мають вищі доходи та рівень добробуту в цілому.

Для перевірки гіпотези, що вітчизняні домогосподарства з вищим рівнем соціального капіталу мають, як правило, і вищий рівень доходів, також були використані результати щорічного вибіркового обстеження умов життя домогосподарств, що здійснюється Державною службою статистики України. У рамках обстеження респонденти відповідають на запитання про мету користування послугами Інтернету (освіта, споживання медіаконтенту, розваги, купівля товарів та послуг та ін.). З тринадцяти варіантів відповідей, чотири найбільше характеризують рівень соціальної взаємодії респондентів: користування електронною поштою, взаємодія з органами державної влади, телефонні переговори через Інтернет, спілкування. Серед респондентів, що користувались послугами Інтернету, були виділені децильні (10%-ні) групи залежно від розміру середньодушових еквівалентних загальних доходів. Порівняння розподілу цілей користування послугами Інтернету в різних групах свідчить, що у респондентів з вищими доходами сильніші пріоритети соціальної взаємодії, ніж у респондентів з нижчими доходами (рис. 2).

Зв'язок між соціальними пріоритетами індивідів та їхнім рівнем доходів двосторонній. З одного боку, вищий соціальний капітал, що проявляється через інтенсивнішу соціальну взаємодію, сприяє зростанню матеріального добробуту. З іншого боку, вищий рівень доходів (а отже, і краща задоволеність базових матеріальних потреб) висуває серед інших на перший план і пріоритети соціальної взаємодії.

Слід зазначити, що групи населення з низькими доходами не завжди можуть собі дозволити деякі форми взаємодії, якщо вони вимагають додаткових витрат. Наприклад, характер користування послугами Інтернету може харак-

теризувати рівень соціального капіталу індивідів, якщо цілі користувачів спрямовані на соціальну взаємодію. Проте користування Інтернетом вимагає додаткових матеріальних затрат, особливо значних у сільській місцевості, де нерозвинена відповідна інфраструктура. Тому коректне порівняння рівня соціальної взаємодії (визначеного на основі даних про користування Інтернетом) сільських домогосподарств з різними доходами можливе лише у розрізі груп з однаковими потенційними можливостями такої взаємодії.

Висновки. Основою реалізації адаптаційного потенціалу дрібних землевласників є належний розвиток неформальних інститутів на рівні сільських громад. Усеохватні і корінні революційні зміни у вітчизняній аграрній сфері відбулись в першу чергу шляхом зміни формальних інститутів, зачепивши інститути неформальні з великим запізненням. У значній мірі це було визначальним для низької адаптаційної ефективності аграрного

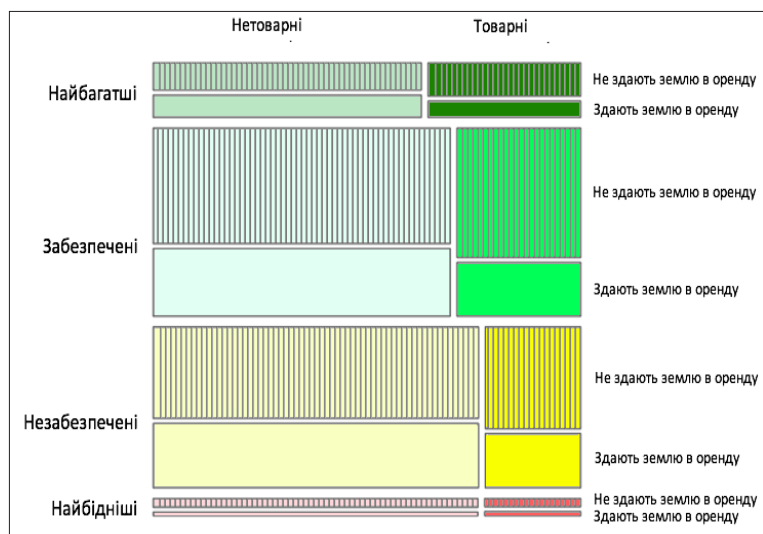

Рис. 1. Розподіл домогосподарств за способом землекористування та самооцінкою рівня доходів

Джерело: розрахунки автора на базі результатів вибіркового обстеження умов життя домогосподарств у 2010 р.

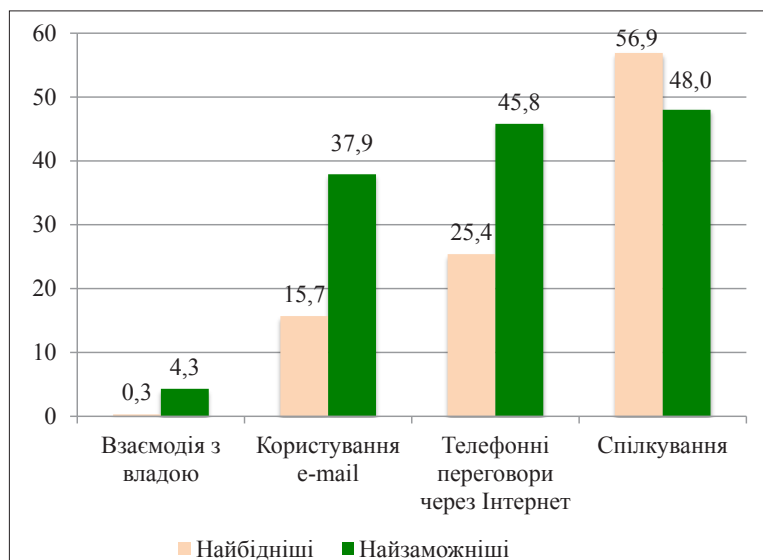

Рис. 2. Використання мережі Інтернет для соціальної взаємодії домогосподарствами з різним рівнем добробуту

Джерело: Державна служба статистики України, 2013 р.

землекористування. Довгий час удосконалення державної аграрної політики і подолання негативних тенденцій в аграрній сфері та сільському розвитку продовжували пов'язувати виключно з подальшим удосконаленням формальної складової інституційного середовища, тобто зміною чинного і розробкою нового законодавства. Проте вже очевидно, що потенціал формальних змін практично вичерпано і на перший план виходить пошук оптимального співвідношення формальної і неформальної складової.

Гармонізація формальних і неформальних інститутів відбувається поступово, у міру того, як можуть змінюватися консервативніші неформальні інститути. В Україні ж часто мова повинна йти не просто про необхідність трансформації неформальних інститутів, а про їх створення, оскільки у попередні десятиріччя була відсутня база, з якої могли розвинутися нові неформальні інститути, відповідні сучасним інститутам формальним. У таких умовах державна аграрна політика для підвищення адаптаційної ефективності аграрного землекористування та подолання інституційних розривів може і повинна реалізовувати наступні механізми:

- запровадження позитивних селективних стимулів для формування необхідних неформальних інститутів;

- пріоритетний розвиток міжгрупового соціального капіталу, тобто довіри і ефективної соціальної взаємодії між різними суспільними групами: владою, сільськими громадами, землекористувачами тощо.

Позитивні селективні стимули починають працювати, коли користь від формування нових

неформальних інститутів стає очевидною для широких прошарків населення чи суспільних груп. Такий підхід може виявитися дієвим, наприклад, для гуртування, об'єднання дрібних землевласників, які або здають землю в оренду, або самостійно виробляють сільськогосподарську продукцію на належних їм ділянках. Консолідація землевласників може відбуватися шляхом створення громадських організацій або місцевих асоціацій за територіальним принципом. Пропонуючи певні соціальні послуги, вигоди для селян від консолідації (наприклад, кваліфікована правова допомога тільки для членів асоціацій, які функціонують за рахунок сплати учасниками невеликих членських внесків), спонукаючи їх до конструктивної соціальної взаємодії, у результаті можна підвищити рівень довіри, рівень соціального капіталу, посилити вплив на прийняття рішень щодо місцевого розвитку, розробку і реалізацію заходів для вирішення локальних проблем. У такий спосіб в Україні можуть формуватися, наприклад, асоціації орендодавців або сімейних фермерських господарств, що самостійно обробляють свою землю і виробляють сільськогосподарську продукцію.

Пріоритетність розвитку міжгрупового соціального капіталу зумовлена тим, що на відміну від моногрупової соціальної взаємодії в межах однієї суспільної групи (наприклад, тільки між фермерами або членами сільської громади) саме міжгрупова взаємодія або її відсутність у значній мірі зумовлюють позитивну результативність чи, навпаки, низьку системну ефективність аграрної сфери, тобто функціонування її як системи.

Список літератури:

1. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація: наук. доп. / О.М. Бородіна, В.М. Геець, А.О. Гуртов [та ін.] ; за ред. В.М. Гееця, О.М. Бородіної, І.В. Прокопи ; НАН України, Ін-т екон. та прогноз. – К., 2012. – С. 14.
2. Buchenrieder Gertrud (Ed.); Dufhues, Thomas (Ed.) (2006): Making rural households' livelihoods more resilient: The importance of social capital and the underlying social networks, Studies on the agricultural and food sector in Central and Eastern Europe, No. 34, P. 12. <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:gbv:3:2-3653>.
3. Milestad Rebecka, Björklund Johanna. Strengthening the adaptive capacity of rural communities: multifunctional farms and village action groups. 8th European IFSA Symposium, 6–10 July 2008, Clermont-Ferrand (France).
4. Lee Jo, Brnason Arnar, Nightingale Andrea, Shucksmith Mark. Networking: Social Capital and Identities in European Rural Development // Sociologia Ruralis. – 2005. – Volume 45. – Issue 4. – P. 269–283.
5. Matuschke Ira (2008). Evaluation the Impact of Social Networks in Rural Innovation Systems. IFPRI Discussion Paper 00816.
6. Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір / За ред. чл.-кор. НАН України О.М. Бородіної ; НАН України, Ін-т екон. та прогноз. – К., 2012. – С. 233.

Яровый В. Д.

Институт экономики и прогнозирования
Национальной академии наук Украины

ОБЕСПЕЧЕНИЕ АДАПТАЦИОННОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ АГРАРНОГО ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЯ СЕЛЬСКИХ ДОМОХОЗЯЙСТВ

Резюме

Исследованы теоретические и практические вопросы адаптационной эффективности аграрного землепользования сельских домохозяйств. Установлено, что адаптационный потенциал мелких землепользователей, их способность противостоять экономическим, социальным вызовам изменчивой внешней среды в значительной степени характеризуется уровнем их благосостояния, доходов. Рассмотрено распределение мелких землепользователей по уровню благосостояния в зависимости от характера использования ими земель сельскохозяйственного назначения и уровня социального капитала. Доказано, что товарное аграрное землепользование является более существенным фактором улучшения благосостояния сельских домохозяйств, чем просто сдача ими земли в аренду корпоративным структурам. Установлено, что сельские домохозяйства с более высоким уровнем социального капитала, более сильными социальными взаимосвязями, как правило, имеют более высокие доходы и уровень благосостояния в целом.

Ключевые слова: адаптационная эффективность землепользования, аграрное землепользование, сельские домохозяйства, мелкие землепользователи, благосостояние сельских домохозяйств.

Yarovyi V. D.

Institute for Economics and Forecasting
National Academy of Sciences of Ukraine

PROVIDING OF ADAPTATIVE EFFICIENCE OF AGRICULTURAL, LAND USING OF RURAL HOUSEHOLDS

Summary

Theoretical and practical issues of adaptive efficiency of the agricultural land use of rural households are researched. It was found that the adaptive capacity of smallholders and their ability to withstand the economic, social challenges of the changing external environment is largely characterized by their level of welfare incomes. Consider the distribution of smallholders in terms of welfare, depending on the nature of the use of agricultural land and the level of social capital. It is proved that commodity agricultural land use is a significant factor in improving the welfare of rural households than just renting the land they rent corporate structure. It was found that rural households with higher levels of social capital, strong social relationships tend to have higher incomes and living standards in general.

Keywords: adaptive efficiency of land use, agricultural land use, rural households, smallholders, the welfare of rural households.